

ЕТНОГРАФІЯ ДИТИНСТВА ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ 20-Х РОКІВ

Тісний зв'язок етнографії, історії та педагогіки ніде, мабуть, не виявляється так виразно, як у дослідженнях світу дитинства. «Дитинство, – писав В. Сухомлинський, – найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя» [22, с. 15]. Людина не може пізнати своєї суті, не зрозумівши і не усвідомивши закономірностей свого дитинства. Також неможливо будувати систему виховання дитини, не розуміючи природи дитинства, особливостей його історичного розвитку.

На думку відомого вченого І. Кона, при всій різноманітності визначень предмета етнографії і її спільності з іншими науками дві ознаки залишаються постійними: порівняльний підхід, виявлення варіацій культурних і соціальних спільнот; прагнення описати єдність способу життя народу і особливо його традиційно-побутових компонентів. І в тому, і в іншому плані дитинство належить до числа найдавніших, традиційних, внутрішньо притаманних об'єктів етнографічних досліджень [14, с. 12].

Уже в досить ранніх розвідках етнографів, які вивчали спосіб життя народу, зустрічаються описи методів і засобів виховання і навчання дітей, характеру їхніх взаємовідносин з дорослими та між собою, типів вікової стратифікації (соціальної диференціації), обрядів переходу з одного вікового періоду в інший і т.д. Проте ці дослідження мали досить випадковий характер, оскільки дослідження в цілому стосувалися побуту дорослих. Причина цього не лише складність і специфічність досліджень дитини, дитячого гурту, існування бар'єра між дослідником і дитиною, для подолання якого необхідно мати педагогічний хист, вміння викликати довіру маленької людини. Справа ще й у тому, що дослідники конкретно не ставили завдання спеціально дослідити дитяче життя, нарівні з дослідженнями побуту дорослих [7, с. 15].

З другої половини XIX – початку XX ст. з'являються окремі розвідки і студії зарубіжних вчених щодо дитинства Англії (Т. Спенсер, Е. Тейлор), Франції (Ш. Летурно, Д. Фрезер), Німеччини (Е. Вестермарк, Д. Фрезер) та ін. Однак ці дослідження в основному розглядали пісні, загадки, скоромовки, казки, ігри та забавки, обминаючи повністю або торкаючись лише частково багатьох цікавих сторінок дитячого буття [7, с. 16].

В Російській імперії, до складу якої входила Україна, вже з XIX ст. під впливом західної науки починає розвиватися етнографія. До цього періоду належать і матеріали, що стосуються способу життя дитини. Першою назвемо працю М. Костомарова «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст.» [17]. Цікаві факти містять соціологічні дослідження А. Терещенка («Быт русского народа», 1846) [24], В. Семевського («Домашний быт и нравы крестьян во второй половине XVIII в.», 1882) [20], А. Желобовського («Семья по воззрениям русского народа, выраженным в пословицах и других произведениях народнопоэтического творчества», 1892) [6] та ін. Проте і ці дослідження не містять цілісного підходу до світу дитинства. Як зазначає дослідник Г. Комарова, тут детально описуються умови і обставини пологів, способи носіння чи сповивання дитини, дитяча люлька, ігри, іграшки, але становище дітей в сім'ї, суспільстві, їхні стосунки з дорослими, весь суспільний бік проблеми дитинства як правило не були об'єктом спеціального аналізу [10, с. 202–203].

Характерно також те, що в цих дослідженнях не було жодного слова про українських дітей, ніби такого народу не існувало зовсім.

І тільки починаючи з другої половини XIX ст., завдяки етнографічній діяльності українських Громад¹, предметом вивчення стала національна культура, в тому числі і етнографія дитинства. Відтак предмет нашого аналізу в цій розвідці – етнографія дитинства в діяльності українських Громад. Але перш, ніж перейти до основного питання, вважаємо за доцільне розкрити поняття «етнографія дитинства».

Починаючи з 20-х років XX століття проблематика етнографічних досліджень почала диференціюватися. Дитинство стало предметом дослідження соціологів, демографів, психологів, педагогів, лінгвістів, антропологів, філософів, істориків та ін. Етнографічне вивчення вікових періодів було б не повним, коли б не включало лінгвістику і семіотику, дослідження вікової

¹ Українські Громади – напівлегальні осередки інтелігенції, студентів, учнівської молоді, які впродовж півстоліття (1860–1907) на демократично-патріотичних засадах здійснювали науково-просвітницьку педагогічну й освітянську роботу на користь України та її народу. Утворилися наприкінці 1860 – на початку 1861 рр. у Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Чернігові та інших містах України.

стратифікації – соціологію і демографію, аналіз етноспецифічних форм соціалізації – психологію, соціологію та історію. Але й ці науки, в свою чергу, не можуть обійтися без етнографії, що дає не лише широке і багате коло джерел, але також методи і критерії зіставлення даних, що відносяться до різних культур. Адже тільки етнографія вивчає етнос як ціле [13, с. 148].

За рубежем поворот від описової етнографії дитинства до теоретичної почався в кінці 20-х років у зв'язку з загостренням старої суперечки про співвідношення біологічних і соціальних факторів розвитку людини, суперечки, яку Ф. Галтон (Англія) ще в 1874 році сформулював як антитезу «природи» (спадковість, вроджені нахили і все інше, з чим індивід приходить у світ) і «виховання», що включає всі впливи зовні, яких людина зазнає після народження [14, с. 13].

Якщо в останній третині XIX ст. проблема ця розглядалася абстрактно, то у 20-х роках XX ст., насамперед, завдяки З. Фрейду, в ній з'являються глибші і складніші питання. В значній мірі під впливом фрейдизму і полеміки, викликаної його появою на Заході², на перший план виходить проблема особливостей формування особистості дитини в різних культурах. Починаючи з 20-х років процеси зростання і соціалізації стають предметом самостійних монографічних польових досліджень видатних етнографів світу: Б. Малиновського (Англія), М. Мід (США), К. Дюбуа (Голандія), Д. Уайтінга (США) і багатьох інших.

В українській етнографії початку XX століття серед творів, присвячених спеціально українській дитині, можна відзначити працю А. Онищука «Родини, хрестини та дитина до шостого року життя» (1912) [18]. В ній вже з'являються деякі матеріали з дитячого побуту, наприклад: догляд немовлят, дитячі забави, допомога батькам по господарству та ін.

Починаючи з 20-х років XX століття виразніше звучить думка, що дитяче життя має свої самобутні риси, свої особливості. Сприйняття світу, пізнавальні і художні запити дітей інші, ніж у дорослих. Дитячий побут, складаючись під

впливом побуту дорослих, не є копією, а скоріше перетворенням його, зумовленим особливостями дитячої психіки. Багато чого в дитячому побуті формується незалежно від побуту дорослих [8].

Все це спонукало етнографів-педагогів виділити в етнографії все, що стосується дитячого світу, в окрему галузь, що дістала назву «етнографія дитинства». Вперше цей термін використав відомий вчений-етнограф Г. Виноградов у 20-х рр. XX ст., який «поставив питання про необхідність виділити виучування дитини як окрему галузь етнографії, впроваджуючи для неї термін дитяча етнографія, щоб «сперти досліди над дитячим життям на ширші підвалини». Він доводив у своїх працях, що «дитинство – його світ й побут – мають свої особливості, що дитяча етнографія – це процес вростання нового покоління в життя дорослих» [2, с. 3].

У своїй праці «Детский народный календарь» Г. Виноградов відзначав, що етнографи завжди недостатньо уваги приділяли життю дітей. А якщо й приділяли, то торкалися, як правило, окремих його сторін. А в цілому дитячий побут ще не став предметом систематичного вивчення. Ті матеріали, що є в руках вчених не тільки не охоплюють всього, а навпаки, вихоплюючи частки, руйнують живу цілісність. Звідси і помилки, куці уявлення про дитячий світ, зауважував автор. Він також був упевнений, що дитячі ігри, пісні аж ніяк не можна вивчати, не знаючи загальних умов дитячого життя. Їх не можна виривати з, так би мовити, контексту буття, з реальних умов. «Дитяче життя – не з'єднання частин, а жива єдність», – стверджує вчений. Тому потрібне цілісне вивчення дитячого побуту.

Г. Виноградов підкреслював, що дитяче буття має свій життєвий уклад, своє коло знань, власну своєрідну мову, навіть своє мистецтво [1, с. 6]. Наприклад, пісні дорослих і пісні дитячі, маючи багато спільного, відрізняються настільки, що при вивченні їх розділяють. Те ж можна сказати про ігри. Дитячу етнографію називають відбитком, частиною етнографії дорослих. Г. Виноградов вважав це помилкою. За його твердженням, дитяча етнографія має цілком самобутні риси й особливості, властиві тільки для дитячого віку [1, с. 6–7].

Важко говорити про науковий підхід до теми дитинства, зазначав Г. Виноградов, поки маємо тільки часткові спостереження над окремими сторонами дитячого життя, поки немає детально розроблених програм збору матеріалів, методів розробки [1, с. 10]. На його думку, «найповнішу картину дитячого життя міг би дати ґрунтовно складений написаний дитячий календар. У відомих в етнографічній літературі народних календарях дитячий побут просто тоне, втрачається. Коли ж його виділити, він міг би відкрити багато сторін дитячого життя...» [1, с. 10].

² Головним у цій полеміці було твердження: у кожного народу є свій специфічний для його «базової структури» характер, що передається шляхом виховання з покоління в покоління і цим визначає його історію. Пізніше поняття «базової структури особистості» доповнилось емпіричним поняттям «модальної особистості». Це дозволило розмежувати ідеальну «соціально-потребуючу» нормативну структуру особистості і реальну, які статистично переважають в даному етносі.

Перевага такого підходу в тому, що він вперше диференційовано поставив питання про соціокультурні детермінанти виховання дітей і його значення в процесі трансмісії культури між поколіннями, збагатив методичний арсенал етнографічних досліджень новими психологічними методами (проективні тести, вивчення історії життя, змістовна інтерпретація сновидінь, фантазій і т.п.) [16, с. 14].

Термін «етнографія дитинства» вживає і така відома в 20–30-х рр. ХХ ст. дослідниця, як О. Капіца. У своїй праці «К вопросу об этнографии детского возраста», яку ми знайшли в ІМФЕ ім. Т. Рильського, автор висловлює думку, що етнографія дитинства охоплює всі сторони дитячого побуту, починаючи з появи дитини на світ, закінчуючи віком, коли вона повністю входить в життя дорослих [8]. До складу етнографії дитинства дослідниця включає і його духовну культуру, тобто всі види дитячої творчості. Навіть якщо кожна з цих галузей виділяти як самостійне завдання для вивчення, писала О. Капіца, потрібно завжди пам'ятати про взаємозв'язок: вивчення однієї галузі неможливе без іншої [8].

Саме так і побудована наступна ґрунтовна праця О. Капіци «Детский фольклор (песни, потешки, дразнилки, сказки, игры)», 1928) [9]. Особливо важливим, на думку дослідниці, вивчення етнографії дитинства є для педагогіки: «Ведучи мову про науково-теоретичне значення етнографії дитинства, ми повинні також пам'ятати про величезне прикладне значення вивчення дитячого побуту і перш за все для цілей педагогічних (виділено нами – Н. П.). Всяка робота з дитячою масою неминуче приведе нас до вивчення побуту, середовища і всього дитячого оточення і всіх тих нашарувань, розкриттю яких допоможе етнографія» [8].

На початку 20-х років українські вчені прийшли до висновку, що стаціонарний метод дослідження побуту українського народу є найбільш ефективний і досконалий. Саме за таким методом досліджував дитину відомий український вчений, педагог Є. Грицак в м. Могильна Гайсинського повіту на Поділлі. Результатом цих досліджень стала його праця «Дитина в українських народних повір'ях і в народному лічництві» (20-ті роки ХХ ст.), яка зберігається в рукописних фондах ІМФЕ ім. М. Рильського [5]. Праця складається з 7 розділів: 1. Родини; 2. Назви дітей; 3. Хрестини; 4. Годування дитини; 5. Розвиток дитини; 6. Дитячі недуги й їх лікування; 7. Усякі забави й повір'я. Дослідження Є. Грицака обмежується приблизно першим роком життя дитини.

Більш ґрунтовну і багату фактичним матеріалом монографію підготувала відомий український етнограф Н. Заглада [7]. Її дослідження здійснювалося з ініціативи та за планом керівника Відділу Етнології Музею ім. Ф. Вовка при Всеукраїнській Академії Наук А. Онищука в 1921 році, який в с. Старосілля (Черкаська область) заснував першу в Україні етнографічну дослідну станцію з метою вивчення людини як виробничої сили та її побуту, і найближчого оточення. Для цього було зібрано колектив вчених-дослідників з відповідним розподілом напрямків роботи. Н. Загладі і її невеличкому колективу було доручено досліджувати

побут дітей від 3 до 14 років. «Провідна ідея, – писала пізніше дослідниця, – в нашій праці була виявити якомога ширше всі з'явища дитячого життя, їх матеріальну та духовну культуру, показати роль та місце дітей в родині, у громадській структурі та в господарстві даного села; все це разом складає окрему ділянку народного побуту, що ми її називаємо «побут селянської дитини» [7, с. 13].

Н. Заглада вважала, що тільки систематичні, всебічні досліді над дитячим побутом передусім стаціонарним методом, можуть дати відповідні матеріали, що допоможуть з'ясувати місце й роль наймолодшого покоління в загальній структурі й житті родини і громади. Такі матеріали – цінне джерело для науки про розвиток людської культури [7, с. 26].

У своїй монографії Н. Заглада спростувала думку Г. Виноградова про обмеження дослідів дитячого побуту вузькими рамками «дитячого календаря». Вона переконана, що подібний розв'язок питання не можна вважати доцільним, бо ті рамки, що їх дає «дитячий календар», як і так званий «народний календар» взагалі, включає чимало побутових явищ, що аж ніяк не підходять під визначення, що його звичайно надаємо зазначеному терміну. Така постановка питання, говорить дослідниця, «відсуває з-перед очей дослідника головну мету – пізнати дитину в її найближчому оточенні виразно й суцільно» [7, с. 19]. Вузькі рамки «дитячого календаря» Н. Заглада відкидає «ще й тому, що вона розподіляє за віком, «народну громаду» на 5 верств», а саме: «діти, хлопці й дівчата (підлітки), парубки й дівки (молодь), дядьки й старі (або діди)». А кожна з цих складових частин «громади», говорить дослідниця, займає окреме місце в громадській структурі і має певні права та обов'язки, що зумовлюють обопільні стосунки кожного члена до родини зокрема й усіх їх разом до цілої «громади» [7, с. 27].

Цікава, на нашу думку, у Н. Заглади вікова періодизація дитинства. До «першої верстви» вона відносить дітей (немовлят), які вимагають догляду і цілковитої уваги всієї родини. «Всі старання батьків коло дітей, – зазначає дослідниця, – відколи ті народяться до третього більше-менше року життя, зводяться до того, щоб сприяти розвиткові молодого організму, щоб зростити корисну, насамперед для родини, а тоді й для громади одиницю. За виразний довід на це є ціла низка заходів і пристосувань, що мають сприяти фізичному розвиткові молодого організму (колиска, стояка, сидячка, ходячка, візочок тощо) «щоб дитина не виростила калікою» [7, с. 27]. Крім того в цей період, на думку Н. Заглади, «в інтересі громадянства» треба дбати і про розвиток інтелектуальних сил немовлят. Для цього народ має «певні надбання, що приводять до цієї мети, а саме: пісні, казки,

скоромовки, оповідання, забавки тощо».

До «другої верстви» за віковою періодизацією Н. Заглади, відносяться діти 3–14 років, які займають окреме місце в родині і суспільстві. Це зумовлює, вважає дослідниця, «одне з основних завдань, що стоїть перед суспільством: підготувати цю верству до майбутнього продуктивного життя». Тут вся увага і зусилля дорослих повинні зосереджуватися на «відповідній акції у цій сфері, що має за головну мету дальший розвиток фізичних та інтелектуальних сил, поглиблення досвіду й практичних знань, потрібних для майбутньої діяльності в дорослому віці».

Третя, нарешті, «верства» молодого покоління – це молодь дозрілого віку (парубки й дівки), готова робоча сила, що виступає організовано, як так звані, «молодецькі громади», інституції, що їх початок сягає в дуже давні часи життя нашого народу; в деяких місцях України збереглися вони в більш або менш виразних, своїх первісних формах» [7, с. 27].

Крім того, Н. Заглада всі явища дитячого життя розподілила на такі окремі «ділянки»: «I. Дитяча одіж. II. Дитячий захист. III. Дитяче харчування. IV. Дитячі лови. Рибальство. Бджільництво. V. Випасання худоби. VI. Що ще діти роблять. VII. Дитячі забави та забавки. Дитячі іграшки. Інші способи розважатися. VIII. Діти й природа. IX. Діти й надприродні істоти. X. Громадське життя у дітей» [7, с. 31]. Дослідниця вважає, що «в межах цих десяти ділянок можна замкнути дані за дитяче життя, що разом повинні скласти повну картину дитячого побуту в певній місцевості» [7, с. 13].

У результаті проведених досліджень Н. Заглада переконливо доводить, що матеріальна й духовна культура дитячого життя настільки широка й багата, що потребує виділення її у спеціальну галузь етнографії. Вона закликала науковців провадити такі дослідження спільно й невідкладно, бо під впливом сьогочасного поступу багато цінних з наукового боку ознак минулого загине без сліду.

Монографія Н. Заглади «Побут селянської дитини» й сьогодні залишається неоціненним внеском у розвиток етнографії дитинства. Її цінність відзначає відома сучасна дослідниця Є. Сявавко: «З точки зору етнопедагогіки книга Н. Заглади «Побут селянської дитини» найбільш цінна, оскільки в ній не лише відображені всі сторони життя сільської дитини, а й зафіксовані пережиткові явища народної педагогіки, що проливають світло на характер виховання в найдавніші часи» [23, с. 40]. На жаль, ці дослідження довгий час не мали продовження. І сама Н. Заглада не все з своїх праць змогла видати.

І тільки в 60-х роках ХХ ст. з'являються праці дослідника чуваської народної педагогіки Г. Волкова, який вперше вжив термін

«етнопедагогіка» [3–4]. У 80-х роках побачили світ фундаментальні праці відомого вченого І. Кона [11–15], який вважає, що етнопедагогічні дослідження дитинства не претендують на те, щоб дати цілісну картину процесів соціалізації чи дитинства взагалі. Це завдання інших наук – соціології виховання, соціальної педагогіки. Етнографію цікавить перш за все традиційно-побутова культура і зокрема – її етноспецифічні риси, що пізнаються в порівнянні. При цьому можливі три головні системи відрахунку. По-перше, це культурологічний аналіз образу дитини в системі вікового символізму. Друге – соціологічний аналіз становища дітей і підлітків у системі вікової стратифікації, вивчення специфічної вікової діяльності, взаємодії різних інститутів соціалізації. І третє – психологічний аналіз самого розвитку дитинства [15, с. 10].

І. Кон зазначав, що в етнографії дитинства вимальовуються два зустрічних підходи: пояснення світу дитинства особливостями соціальної структури і культури суспільства дорослих і пояснення соціальної поведінки дорослих людей специфікою їх дитячого досвіду [14, с. 54]. На думку цього ж автора, етнографія дитинства не може існувати поза широким соціокультурним контекстом, що враховує еволюцію способів виробництва статевовікової стратифікації; типів сім'ї, системи родинних, інших міжособистісних стосунків, орієнтирів культури [14, с. 54].

Із сучасних дослідників, що торкаються проблем етнографії дитинства варто згадати О. Батухтіну, З. Болгарович, Н. Довженок, Т. Мацейків, М. Стельмаховича, О. Сухомлинську, Є. Сявавко, Н. Сивачук та ін. Їхні праці мають важливе методологічне, історико-пізнавальне та прикладне значення для розвитку національної освіти.

Викликають інтерес погляди автора статті «Історичні форми етнічної самосвідомості і соціально-педагогічний потенціал етнографії» Б. Попова (1997), який серед головних об'єктів етнографії виділяє два класи. До першого класу належать етнічні процеси, які відбуваються стихійно, до другого ж – процеси, що в тій чи в тій формі піддаються суспільному регулюванню. У першому разі завданням етнографії є об'єктивне, наукове вивчення фактів і максимально повне й точне реконструювання минулих етнічних культур. У другому воно ставить завданням здійснювати в межах своєї компетенції також і соціально-інженерну (технологічну) функцію, або вужче – соціально-педагогічну функцію [19, с. 5]. Якщо ж погодитися з тим, що кінцевою метою виховного впливу на особу є максимальне виявлення її індивідуальності, то треба визнати й те, що єдина справжня можливість розкрити неповторність, своєрідність індивіда – це провести його шляхами

багатовікового поступу людства до сучасних досягнень культури. Яскрава індивідуальність може сформуватися лише в умовах розвинутого етносу, на основі прилучення до етнічної і світової культури [19, с. 5].

Цікаві в цьому плані думки О. Сухомлинської, яка зазначає, що виховання як соціальне явище в цілому і шкільне виховання зокрема – це феномен, що вміщує в собі спадщину багатьох поколінь і багатьох народів. Це – не встановлений набір методів і форм, шляхів і засобів впливу на особистість, групу чи колектив, незавершений ансамбль знань, цінностей, правил і норм поведінки, етнічних чи релігійних принципів. «Виховання, – підкреслює автор, – це комунікація, засобом існування якої є культурна адаптація» [21]. У статті «Етнопедагогіка – засіб полікультурного виховання» (1994) О. Сухомлинська застерігає від ненаукового підходу до етнографічного матеріалу, коли переважає статичне відображення культурних традицій народу, відірване від реалій сьогодення, соціально-культурного стану суспільства і просто подається застарілий етнопедагогічний матеріал середини ХІХ – початку ХХ ст. До того ж популяризується в значній мірі ідеалізована структура мислення і світосприйняття українського народу часів козаччини на переломі століть або в першій чверті ХХ століття. Культурні традиції оцінюються статично, навіть без визначення, як диференціюється той чи інший звичай (традиції виховання) в залежності від соціального статусу сім'ї, середовища проживання та ін. [21].

Ось чому сьогодні так важливо привернути ще раз увагу педагогів, вчених, дослідників до глибокої проблеми – проблеми етнографічного дослідження світу дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Виноградов Г. Детский народный календарь (Из очерков по детской этнографии) / Г. Виноградов. – Иркутск, 1924. – 32 с.
2. Виноградов Г. Народная педагогика (Отрывки и наброски) / Г. Виноградов. – Иркутск, 1926. – 29 с.
3. Волков Г. Н. Этнопедагогика / Г. Н. Волков. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 1974. – 376 с.
4. Волков Г. Н. Этнопедагогика чувашского народа / Г. Н. Волков. – Чебоксары: Чувашгосиздат, 1967. – 264 с.
5. Дело о высылке в Архангельскую губернию П. П. Чубинского // ЦДІА у м. Києві, ф. 442, оп. 812, апр. 166, арк. 1–19.
6. Желобовский А. Семья по воззрениям русского народа, выраженным в пословицах и других произведениях народнопоэтического творчества / А. Желобовский. – СПб., 1892. – 128 с.
7. Загладь Н. Побут селянської дитини / Н. Загладь. – К.: Держтрест «Київ-Друк»,

1928. – 180 с.
8. Капица О. К вопросу об этнографии детского возраста / О. Капица // ИМФЕ, ф. 1–4, № 182, арк. 1–6.
9. Капица О. И. Детский фольклор (песни, потешки, дразнилки, сказки, игры) / О. И. Капица. – Л., 1928. – 124 с.
10. Комарова Г. А. О понятии «этнопедагогика» в советской этнографической и педагогической науке / Г. А. Комарова // Изучение преемственности этнокультурных явлений. – М., 1980. – С. 67–89.
11. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самопознание / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
12. Кон И. С. Маргарет Мид и этнография детства / И. С. Кон // Мид. М. Культура и мир детства. – М., 1988. – С. 328–329.
13. Кон И. С. Проблемы детства в современной американской этнопсихологии (Об исследованиях Беатрисы и Джона Уайтинга) / И. С. Кон // Советская этнография. – 1997. – № 5. – С. 148–158.
14. Кон И. С. Ребенок и общество (историко-этнографическая перспектива) / И. С. Кон. – М.: Наука, 1988. – 270 с.
15. Кон И. С. Этнография детства (Проблемы методологии) / И. С. Кон // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 3–14.
16. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / О. Кониський. – К.: Дніпро, 1991. – 701 с.
17. Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Н. И. Костомаров. – СПб., 1860. – 194 с.
18. Онищук А. Родина, хрестини та дитина до шостого року життя / А. Онищук. – Львів, 1912. – 115 с.
19. Попов Б. Історичні форми етнічної самосвідомості і соціально-педагогічний потенціал етнографії / Б. Попов // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 2. – С. 3–6.
20. Селявский В. И. Домашний быт и нравы крестьян во второй половине XVIII в. / В. И. Селявский // Устои. – 1882. – № 2.
21. Сухомлинская О. Этнопедагогика – средство поликультурного воспитания // Украинский обозреватель. – 1994. – № 8. – С. 1–2.
22. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 3. – 670 с.
23. Сявавко Є. Етнопедагогіка: сучасний стан дослідження / Є. Сявавко // Науково-методичний вісник. – 1995. – № 3. – С. 39–52.
24. Терещенко А. Быт русского народа: в 2 т. / А. Терещенко. – СПб., 1848. – 53 с.